

գէմք. Գեօպոլիս, անտիթիւն. աջք: 7 — «Գիւսայ և անձին հղափակ խաւ մարմնայ, զի կազմեցէ զնա՝, եւն. այսինքն՝ Կիտայ և հփոյ ինտ Գեօպոլիս մարմնայ եւն. (յոյն է՝ ἐπιγελεῖα, ինտմք, փոյթ) — «Գլափոլի (այսինքն՝ կարծեօ, εἰχάου-τες) օմանք տանք զայս, որոց ոչ ամենէքն հեւտեին: 7 Իրրեւ օրինակ յիշեմք նաեւ «Ծայրէ որաւ կոթիւնէն՝, առնթիւն իրը համապատասխանող summae qualitates բացատրութեան, ինչպէս լուս մտադիր կ'ընէ հրատարակիրը:

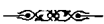
Այս եւ այլ անթիւ կամակար յօշոտաբանութեանց մէջ մտած են տեղ տեղ նաեւ ակամայք: Հատ Բան յայտնապէս չփոթմամբ, սխալ ընթերցմամբ կամ անձիւք հասարակութեան թարգմանեալ է. մաս մ'ալ գուցէ այնպէս էր արդէն իւր տեսած յոյն բնագրին մէջ: Հոս կը յիշեմք քանի՜ մը հասար: Յաճախ կը զանկէր թարգմանեալ «ստաղուսն» եւ «ստաղուսն» իրը «ստեղուսն» եւ «ստեղուսն» 7 զոր օրինակ այս խօսքին մէջ՝ «Տարբերութիւն օպոպոպոպ (ստեղուսն) եւ նախախնամութեան 7 ցատտանտն և անշուշտ այն որ չփոթեմք և թարգմանեմք չէ՞րէք (ստեղուսն) եւ չէ՞րէք (ստեղուսն) բառերը: — Ճաշակեմք զարարանք և «Եզու... եւ վերաբերանք» 7 այսինքն «Բիւր: 7 Աւսար յայտնի է որ չփոթեմք են յնթոք (բիւր) եւ յնթոք (վերաբերանք) բառերը: — «Պարտ և ... ընդ ստաղուսն հաճեալ...: Ոչ միշտ Գեօպոլիս: Իսկ Իւրիսինքն» եւն: Այս ակնկալ «միջաբանելի» խօսքին տեղը յոյն կ'ընէ «պարտ և ... ընդ ստաղուսն հաճեալ...: Բայց ոչ Գիւս: 7 Այս ուրեմն իրաւամբ կ'ընէ հոս հրատարակիրը թէ թարգմանեմք բնագրին օսի ձէ մէնտո (ոչ միշտ ստեղուսն) կարգացեր է... μεμπτοι (մեղադրեմք) եւ կամ այսպէս էր արդէն իւր նախաբանգիրը: — Նմանապէս յիշելով Եւնոմիոսի վարդապետութիւնը՝ թէ «անձն» (այսինքն՝ չփոթի) սահմանեց այսպէս: «Իսկութիւն անմարմին» ի մարմին ստացեալ 7 ի կը յայտնու նաեւ՝ թէ այս «Իսկութիւն անմարմին» բառերն՝ Ի Պլատոնէ էառաջ նոյն գիտականք: Հայրն մէջ աւար տեղն է «Ի Եւմարթոն» Եւնոմիոսի անյարմար խօսքը: Յայտնի է որ ἐκ τοῦ Πλάτωνος (Ի Պլատոնէ) եւ ἐκ τῆς ἀληθείας (Ի ճշմարտութեան) չփոթեմք են, կամ այնպէս էր արդէն Հայրն տեսած բնագիրը: — «Եւ այսպէս ստեղուսն» 7 փոխանակ «այսպէս ինտափոլիս» ինչպէս իր թարգմանեան յետինը: Պատմաւոր այն է որ յոյն և հոս օժտ օժտիլէտա կ'ընէ, իսկ օժտիլէտա (եւ իւր միջականք օժտիլէտա բառ սեռին) կը նշանակէ «խմաւորութիւն», «խմաւորութիւն» (եւ «բաւալ» կ'ընէնէ, «ուսանել») Բայց կը նշանակէ նաեւ Եւրատարմաութեամբ եւ հետքի պատրել, այս իմաստով է թարգմանելն «ստեղուսն» բառը: — «Չմտաւ անձնը փոխաբերել եւ գտաւել» 7

հոս «փառաւորել» բային անձա՞հ բառը յայտնաբերանք եւ ակտը և բաւալ «խորհել» կամ «խորհել»: Եւնոմիոս հոս ծօծա՞ւ բառը կը գործածէ որ կը նշանակէ՝ ա) պատուել, փառաբանել: Բ) խորհել, կարծել, համարել: Աւսար թարգմանեալ են սխալ մէն և այս կտորն ալ:

Ի Եւրի այս մեր ճշնութիւնը իր փակեցը օրինակաւ մ'որ կը ցուցնէ զոյս նիւթ ակուն արտաբերութիւնը լեզուի եւ նաեւ թարգմանութեան մէջ՝ մտադիր ընելով որ սոյն խօսքն (եւ այլ անթիւք) զրուած են անյունազէտ Հայոց համար: Այլեւս կարծեմք յիշելով Նեմեսիոս կը յայտնու թէ «Եւ կաշուտ յաւետառ ի փառաւորաբանութիւն» 7 (բառակաւ) Καί κρατεί μάλλον παρὰ τοὺς ἐνδοξότετοις τὸ πρότερον. որ բաւել է «Եւ առաջին (Ի կարծեալ) յաղթեալ տրեւ առ ակաւաւորն (այսինքն՝ հաշակաւոր փիլիսոփայ): Եւ այս գէտ լուս կտորներն է:

Այս ամենն ի հարկէ թարգմանութեան լուս վկայութիւնն է. եւ արդեամբք թարգմանութիւնն իւր արտել բառակաւութեամբն եւ առաւել եւս յունախոս գերի լեզուէն հաճախան երեւոյթ մըն շէ Հայ մասնագործութեան մէջ, թէ եւ այս երկու կողմէն ալ ակելի յոռեգոյններ կան եւ զԺառանգար բառական ստաղի թէ ուր: Միւս կողմէն թարգմանեալն գտնէ բարի կամքն ու ճիշդն այսպիսի իմաստաբարկան գործերը Հայ սերունդ մասշին ընելով արժանի և ամենայն յարգանքով — Գոթութեանք պէտք են յիշել որ հրատարակելն այսպիսի յունախոս տեղերը լուսաբանեմք և ծանօթութեանց մէջ:

Մեր Մասնագործանի Թ. 90Բ ձեռագիրը՝ զոր առիթն լեւեցանք յիշելու, նարագոյն Ժամանակի անյնախաղաղաւ ընդօրինակութեան մէն և անձնօթ ձեռագրէ մը: Հրատարակութեան ու նեցած իւր տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ են, որոնց վրայ խօսել այժմ մեր նպատակն չուրս է: 4. 8. 8.

ԱՅՈՒՐԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈՔՐ ՄԱՐՏ

ԱՐԴԵՐԱՐԻԹԻՒՆ Ի ՓՈՔՐ ՄԱՐՏ

ՏՐԱՊԵՏՈՒՆԵՆ Ի ՎԱՐԻՆ

Յարիս, 29 Սեպտեմբեր 1890:

Ի. Թ. օրն որ կեցանք ի Տրապիզոն՝ զօրծածեցինք մեր ուղեւորութեան պիտոյքը թէ եւ ոչ առանց զԺառանգութեան հայրն յայն լուս: Բայց ի մեր զաղդիական անցագրէն՝ առինք Բեւիլիէ մը, այսինքն՝ հրաման Պետութեան մէջ չընելու, զարեւել մեր վիշտաբանեան եւ մարթ ինեան հրաշքանքը կրեալու արտառագիր, եւ վերապէս նաեւ պաշտօնաբարձ մը, այսինքն՝ Տրապիզոնի վարիկն մասնաւոր յանձնարարագիրը, որով աշխարհապահ ստեղծեալ օգ-

1 Եւ 37 և Ե. 1.
2 Եւ 43, 10 Ե. 3.
3 Եւ 60, 21 և Ե. 1.
4 Եւ 44 և Ե. 1 և Ե. 1.
5 Եւ 80, 29 և Ե. 3.
6 Եւ 115, 19 և Ե. 3.
7 Եւ 43, 3 և Ե. 1.
8 Եւ 39-40, 1 և Ե. 1.
9 Եւ 41, 10 և Ե. 1.

1 Եւ 32, 7 և Ե. 2.

նութիւնը կրնայինք խնդրել: Այսպէս օմանեան վարչութեան հրամանաց պահանջած են իսկ աւելին բրած էինք:

Օգոստոս 28ն է մեր ծամբայ ելլելուն օրը: Երեք ձիաց վազ բարձին մեր վրանը, բայց օժեայ բանակելու անկողինները եւ արկղ մ'ուր գրուած էին լուսանկարանի կազմած ու սորոակած, մեր փամփուլ շտաբ, կրպատու, դրբերն, աշխարհացոյց տախտակներն ու յիշատակարանք, պէսպէս իրեղինքը լի պայուսակ մը, գինեարուակաց կրկին արկղիկներ եւ այլեւայլ պաշարեղէնք: Չիբին, զոր երկու ջրերպաղը կը վարեն, հանդարտաբայլ պիտի կորեն ծամբան, բայց որոշեալ օժեւանաց մէջ պիտի միանանք կրկին իրարու:

Տրապիզոնէն կարին իբր 64 ժամու ծամբայ է, այսինքն՝ 310—330 քիլոմէթր: Ճիշդն ոչ ոք գիտէ: Գիշերն ու ցորեկ օրընթաց արշաւող թիգլատար սուրճադակն երեք եւ երեքմէ նսեւ չորս օրուան մէջ կը կարէ ծամբան. բայց ձմեռն՝ երբ լեռնացում մէջ կը ճեղքէ ձիւնախաղաղ ծածկուած են, այլ եւս անցուց ցարձի ժամագիր ժամանակամիջոց չկայ: Իսկ մենք պիտի հասնինք կարին 8—10 օրուան մէջ աւազցնելով կամ գանձաղացընելով մեր ընթացքն ըստ իրաբանչիւր տեղեւոյ հետաքրքրական բլաւուն կամ ոչ, եւ կամ նսեւ ըստ մեր հաճոյնի:

Փաղաքէն որ ելանք՝ մեր թիգլներն ուղեցին եւ մանրակրկիտ քննեցին. այնուհետեւ մասնա Մալիստրէի ներքահովան, որմէ հասող համանուն մանրագետակը Տրապիզոնի ճիշդ քովը Սեւ-Եռով կը թափի. ուղին լաւ շինուած է համեմատաբար, բայց արդէն շատ տեղ հեղեղատեալ ու խռռչացած: Ի Մալմարաճի, որ արդէն 217 մեթր բարձր է ծովէն, մեր ձիերը խառ մը գործեցան, որ խեղճ չէրք մին է, ուր սովորաբար ընդարձակ անտառներ կ'ըլլան եւ քանի մը խցեր, ուր լուրեր կ'եւան, եւ ուր կ'ապաստանին կարաւանապետք եւ ուղեւորք: մենք ուղեցեցինք մեր վրանը հեղեղի մ'առանց վայոյ:

Դամբ չորսին ելանք երկրորդ առաւուն: Ժամ մ'ետքը լնցուցած էինք մեր նախաձայնի սուրճը, ծալած անկողինները, վրանը պատաստած ու ձիերը թամբան: Համեմատող ձիերը բեռնաւորած էին ջրեպաղը: Առաւուն այդպիսի կանուխ ժամանակը կը հանդիպինք ուղեգրու երկրաբաւոյն կարաւանաց, որոնք ինչպէս ծանօթ է միայն գիշերը կը քաշեն, իսկ ցերեկը կը ծարսակին կամ կը հանդիպին: Երկրաբաւոն այս ուղեգիր մինչեւ 35աստիճան ցրտութեան կը դիմանան, եւ ըստ հասակի եւ մեծութեան 200—400 քիլոմէթր բեռ կը կրեն: Մեր ծամբան կտրող այս կարաւանները Պարոկաստունէն կու գան կտրելով Գարեթէն ի Տրապիզոն եղած անջուպեղ՝ ծամբուն վայոյ անցնելով կարեն: Տաճկաստան այս կարաւաններն իբր 200,000 ոսկի տարեւոր մուտք ունին: Ար հանդիպինք նսեւ բազմաթիւ կարաւաններու ձիոց եւ լուրաց, որոնց զանազակներն ողջընթան արձաւանքը կը թնդաւցնէ նկարագրող հովիտը: Ճէվլիլքէն անցնելէն ետքը՝ հեղեղին գետապիտուր կը սեպանան, եւ ծամբան ալ բացուած է գօտապարսկ լեռանց կողին վայոյ: Մեր ձիերն՝ ըստ իրենց սովորութեան՝ գա-

հալած ծամբուն ճիշդ եղերքն կը քաշեն, այնպէս որ զխուս պտույն կը պատճառէ:

Խամսիքէջը կ'անցնինք քիչ մը, եւ ժամե երկուքուկէսին կը բանակենք արդէն ամպերէն վեր՝ ծովու մանրեղեւութէն 1,200 մեթր բարձրութեան: Հագիւ թէ արեգակը լեռնազագագածանց ետեւը վար կը պատի, նսեմանցալ հովիտին վայոյ կը տաւանի գանդաղաբար թիգլայորդ ամպը, կը տարաժուի կ'անցնի իբր վիժիտարի անկողին մը վայոյ եւ կը ննջէ: Անդին մեր զխուս վայոյ քանի մ'ամպաւ ծուէններ Ձիգրանայի ընդգուռած՝ կը կազին ու կը գողանն:

Յառաջ վարելով մեր ուղին՝ կը բարձրանանք մինչեւ Ձիգրանայի կրճանձուկին, — արուն անուշաւ, կ'ըսեն, յուշարդ մնացորդ է Ձիգրաններէն (Պնշուներէն), — 2,000 մեթրէն ալ աւելի բարձր: Ժամբան մանուածապատ կը գառնայ կը բորբի անտառախիտ լեռանց կողերուն վայոյ՝ զոր բազմաթիւ հեղեղներ կ'աղտեն կը կտրեն: Կարծես թէ Եւրոս ենք, այնպէս նման են նոյն նսեմաստուեր անտառաց, նոյն վճիտ ջրերուն: Սակէ անդին անհետ կ'ըլլան ծառերը. տեղ-տեղ ու անօտարբայ խտրող կը ծառակին լայնագճակ ոչխարներն, որ լեռան անթիւ նորուկները խայտաբղէ կ'ընեն. կը հասնինք արդէն Ձիգրանայի կերճը: Այս կէտէն՝ գեղ է հիւսիս՝ կը տեսնուի Տրապիզոն, երբ անամպ է երկինքը, եւ գեղ է կ'հրաւ՝ յիբրեան կաւ զայլ շքեղատեսիլ լեռանց տողան մը՝ հեռուն երկինք միագոյն կապուին մէջ: Վար իջնալու համար՝ ալ կողմը կը թողունք ծամբան, վար կ'ստանունք ձիւն եւ գահալիւժ կ'իջնանք — ըստ ամենայն խառութեան բառին — կապճուտ քարուտ հեղեղատար մը մէջէն: Ետեւն կու գան ձիերն, այս ըստիւր անասունները կը հետեւին՝ առանց երբեք զայլթելու: Քիչ մ'ետքը կրկին կը գանենք մեր թողաղձ ծամբան. ամբողջ կէս ժամու ծամբան կը շահնը այսպէս կտրելով: Բայց այս հեղեղատար ունեցած է նսեւ. իւր զսհերը՝ ձիոց եւ ուղեւոր գիակներ, զորոնք այնպէս իմաստաբարբուն կը յօշնէ ագռաւները: Այս անասունքն անշուշտ ձմեռը ձիւնայայտ քրի մը մատնուած են յանախկնալու:

Բնութիւնն կանաչազգեղ չէ Ձիգրանայի հարաւակողման լեռնապիկին վայոյ: Բան չի տեսնուի, բայց միայն լեռներ՝ երաշխին ու բուսապարկ ապակրկի՝ եւ միայն գորշաշագանակ եւ գերեկեկ ժայռեր կտրեն ըստ հնչող քանուած աստաղ: Պատճառն այն է որ ամպերը չեն կրնար յաղճել անցնել լեռանց այս առաջին շղթան որ Սեւ-Եռովուն եղեքաց պատուան կը կանգնին: Բնութեան ալ տեղք յանկարծ կը փոխուի. ալ ծառ չի տեսնուիր. օդն աւելի չոր, եւ անասուն՝ ցանցաւ կ'երեւայ: Բնդհարաւանայն բոլորեւթայոյ անհարկին առաւելու կայ, եւ արդէն պղնձը՝ կրնալք ըսել՝ ամբողջ հայաբնակ գաւառացը հիւնաղը կը կազմէ: Այսպէս նսեւ Մատունի բովերը ըստ հարուստ կ'ըսուի, որ եւ սպասեն բըշին առաջին հարուածոց: Կ'անցնինք, եւ թողով խանի՝ ուր կ'ապաստանին ձմեռն կարաւանը, եւ կը պատեն մինչեւ որ լեռանայնք բացուի եւ անցանելի բլայ, եւ կ'երթ մեր կ'ուղեղնք մեր վրանը

Ձկնանայ գիւղն, ուր աշխարհիս ամենէն անտունելի ծանծաղունն կը հանդիպինք:

Ուրախութեամբ կը թողուէք Ձկնանայ գիւղը, եւ կը մտնենք տխուր ձորն ուր կը հասի ճշմարիտ աղմուկը գետ մը, որ Սեւ-Շրով իր թափի, եւ նաեւ կը կտրէ կ'անցնի Արտասափ մէջէն: Արտասափ հարեւոր վանճառատեղի է՝ երկու ժայռերու մէջ կանգնած, որոնց միջոյ վրայ աշտարակի մ'աւերակը կան, որ է Արտասափալ: Մեր թղթաբն խնդրեցին հաս, եւ երբ մեր դաշար-բաշարէն ցուցուցինք՝ մեծ արանջը խոտարհեցան հրամանին առջեւ: Քիչ մ'ետքը լռեցինք մեր ետեւէն արշաւաւորը երկվարաց ոտից եւ զանգակից աղմուկ մը: Թղթատար սուրհանդակին որ այն որ Ապրին կ'երթար, Թղթատարին րնկիւսից են աշխարհապահ օստիկանք, սուրհանդակը կը մղէ կը ամեն իւր առեւէն նամակածորներ բարձած ձիերը, որ հանգուցի ի հանգուցէ կը փուխուն ամեն վրջ ժամ: Տրագիրքունէն Ապրին թղթատարը բաւական լաւ է, գրեթէ կանոնադրուած կը հասնին նամակներն իրենց հացէներուն:

Ի Բարաւա կամրջին կամարներն փուլած տարած էր աղմուկը հեռիդն՝ երկու որ յառաջ գեւաղաւորացք մը պատահելով: Բարաւա տուն մը կողմ ուր յոռի ջուր գտանք եւ հեռուէն բերուած բանի մը խնձոր: Հաս ջերմութիւնն անտունելի է. ջերմաւափը շրջա մէջ 39° կը ցուցնէր: Այս տեղն թերեւս աշխարհիս ամենէն զարհուրեցիկն է. շորս կողմն ուրիշ բան չի տեսնուիր, բայց ե՛թէ կրայած ժայռեր, որ՝ երբ արեւը ծագած է՝ բիւր գոյներով կը փայտին: Աերջապէս կը հասնինք Պէշ-Քիլիսէ (Հինգ Նկեղեցիք) գիւղը, թէեւ Պէշ-Քիլիսէի «հինգ եկեղեցիները» պարզ զոյց մըն են: Մեր վրանը կանգեցնելը տան մը տանելու վրայ: Եղանակայ անհարմար խառնութեան պատճառաւ՝ հարթ թանձր տանիքն մէկ մեզը խորտակեցին կոխուած հողով, ծածկուած են, եւ պատերը հազիւ փայրիկ ծակեր ունին իբր պատահական. մանաւանդ թէ նաեւ ներքո տախտակամած առանձնանոց մը կայ շինուած՝ ամրափակ, ուր կը ննջէ ընտանիքն ամբողջ՝ ձմեռ. ժամանակի շուր փայտ է. ամուռն չկայ, այլ կը տաքնան վառելով «մար» է անանոց աղբ արեւու մէջ չորցուած, եւ զոր պատրաստելը կանանց գործն է: Չմեռուան համար լիւրիկ ժողոված է պաշար, եւ ամէն տեղ կը տեսնենք ածարներու թխագոյն բրդեր:

Պէշ-Քիլիսէն կարճ անընդմիջ մ'անցնելով Տալապուրան կը հասնինք, եւ վերջապէս Արմուշ-խանէ փայրիկ քաղաքին այց կ'ենենք, որուն գիւղը ձաւորն 360 մեզը վեր է: Տաւն քրիստոնէական տեղի տեղ կ'անցնինք միջպատանանց գեղէն, որ այնչափ տեղ կը տարածուին եւ որոնց պատուհները մեծ համբաւ ունին. գետնը որ յորգած սղոյած է՝ իւր պարարտացուցիչ տիղմը կը սփռէ այս միջպատանանց մէջ. սակայն նաեւ հաս ամբարն է որ կը վառուի: Նախամանն ի Արմուշխանէ (Արմուշ սահման) բերինք, եւ ցրեքին եփուած շոքեր տաւն մեզ իբր հաց, — եւ այս հացը միայն պիտի գտնենք այսուհետեւ ամէն տեղ, — զոր լոշ (լաւած) կը կոչեն: Մեր գալստանը լուրն ամէն կողմ՝ հասած էր. մեզի եկան առաջարկեցին հին գրամներու բազմութիւն մը, որոնց մէջ

գտանք նաեւ քրոյցեր մը եւ Պիտի թ. մէկ շրա-գրամը: Արմուշխանէի բնակիչքն իբր 5,000 է. որ են՝ ըստ բազմութեան՝ Եփրե, Տաւիք եւ Հայք: Գրեթէ բոլոր Եփրե տեղւոյն արածաթահաքներն մէջ կ'աշխատան, որ ամէն ժամանակ շահագործուած է:

Տալապուրանին երբ կ'ընկնէր՝ զմեզ չընկաւ: Երբ գիւղացիք «Գաւալ» են ստանք, կ'ըսեն. այս անունը կու տան Ռուսաց վերջին պատերազմէն ի վեր, եւ այժմ նաեւ անխորա ամէն Եւրոպայի նոյն պէս կ'անուանուի: Հասանք Սարաւ զուտ տաճկաւ: Բնակ գիւղը: Անկախ ժամանակ մտադիր բռնել տաւա տաճիկն մեզմէ մէկուն՝ թէ հայի փշանք մը կոխած է, որ մեծ մեզք է կ'ըսեն: Ս-րիշ մը կը զարմանայ որ միւսնոյն պնդեն շեղուտ տներ: Երբորք մը կ'ըսէ. «Ինչպէս պատահաւոր կը գործածէր: Աստուած մեզի ձեռք տուած է. կը լծնամենք զինքը՝ երբ շեղք գայի գործածեր: Նշատ շատ կը ներեն որ գոն լոյծ կերակրեցինք զրգաւով ուտուին: Ապա հասանք Քէշի-Գալէ (Այծաբերդ). գիւղին այս անուանակալութեան պատճառն է աւերակ բերդ մը. թերեւս Գեռուադիւնիէն շինուած, եւ կառուցուած է այնպիսի ժայռի մը վրայ որ կը արիւն ձաւորն մինչեւ 230 մեզը, եւ ուր կարծեն տեղւոյն բնակիչք թէ ճիւղաւորներ կը բնակին:

Երկրորդ օրն՝ առտու կանուխ՝ սկսանք բերդը ելլել: Արմուշին աւելի քաղաքորտ գիւղացի մը հաւանաբար մեզի առաջնորդը բլլաւ: Հին այս ամրոցին շորս կողմը աղանշնայ տար՝ մը կը թնչուի: Ահա հասանք ժայռին ստորորդը. ապաւանքն մէջ կոփուած բացուած ներքուի մը կը տանի մինչեւ կառուարը: Կանուխիցք ծալէ մ'որ անշուշտ նախին զուտ են, եւ կը մտնենք բերդին ներքո: Դեռ ցույսօր կանգուն կը կենան որոյց մասեր՝ իբր յիսուն մեզը, մեծամեծ ստորերկրայ որահներ, շարքերուսի աշտարակ մը եւ ապաւանքի մէջ փորուած գուր մը: Ժայռին կողքուն վերայ կը տեսնուի որոյց հեռեցի՝ որ երբեմն բազմաթիւ որմաններ կը կազմեն: Բայց զարմանալին այս է որ այս սարին բարձունքին կը բլիւն կը ցույտէ աղբեր մը: Իսկ գրին մէջ կը կենան թնդանթիւներ՝ փլատակայ ներքեւ թաղուած: Մեր առաջնորդ գիւղացին կ'ըսէ թէ գտնուած են հոս կուէ արխանային արձանաբառութեամբ ծածկուած, մաշաղաթեայ ձեռնադրներ եւ շարքերուսի աշտարակն մէջ ալ անթիւներ՝ լի ոսկով եւ արծաթով: Բերդին վերեւը կայ քաղաք մ'որուն այցելուութեան կ'երթանք. մեր առաջնորդն որ այնչափ քաջաւորտ էր, մեզ հետ չմտաւ այլը, ուրուստուանց եւ հակոյց վախէն, որոնք՝ ըստ իւր բախիթի խղճած էին յանգուգն գեղացի բերտասարգ մ'որ համարձակած էր այս վերջ մտնել: Մուտքը շատ դժուին չէ. մեր ձեռք վրայ սղոյովով մտանք մինչեւ այլին յոտակը, եւ չգտանք անցք մ'որ մերձապ այլ ամրոցին հետ հաղորդակցութիւն ունենայ. Քէշի-Գալէնէն մինչեւ Բաւարի հեռաւորապիւն բան մը չկայ. կարեւորից անցանք Աւաւաքն որ խար-շէդի են: Զարիւի շրջ ջրաբաժն են, եւ որուն բարձրութիւնն է իբր 1,900 մեզը:

* * *

Սեպտեմբերի 4. — Մեր ուղեւորութեան ու-
թերորդ օրը։ Կը մտնեցէք Ջորտի գետնայն մեկի հո-
ւրտ։ Օրը կ'երթայ կը թափի Սեւ-Շոմ Բաթումի
քով։ Օրը խի քով կը սկսի Բաթումի բարձրա-
գաւառն (1.800 մեզր բարձրութիւն), որ իւր ցո-
րենաշարտութեամբ տանեալ մը հայ գեղեր կը
բուծանէ։ Կանգ առինք ի Վարդահան, ուր լուսա-
նկար առինք հայկական երեք Եկեղեցաց մնացոր-
դայ, որոնք արդէն ութերորդ դարու (789 Յ. Բ.)
շինուած կ'ըսուին, եւ նկարագրական ճարտարապե-
տութիւն մ'ունին։ Օգոյն շարութեան պատճառաւ
շաւարտ պահուած են ճարերը։ Գեռ գարտ սկիզբն
այս եկեղեցիք անարտաւ էին. բայց 1829ին տաճկա-
կան-ուսումնական պատերազմին աւերեցան։ Վարդա-
հանի քով հնծեալ ստախկան մը մեր առջեւ ելաւ,
զննեց զմեզ բաւական ժամանակ եւ հեռացաւ ար-
շաւադը։ Մեր գալուստն այսպէս արդէն ծանու-
ցուած է։ Վերջապէս կ'երեւայ Բաթումը իւր բլուր-
ներովը՝ կրկայի նման թիկնաձիգ, իւր գորշ տներով
եւ աւերակաձիգ իւր հինաւորող միջնաբերդին որ
եկեղեց կապուաին մէջ անխառն ու պայծառ կ'ե-
րեւան։ —

Բաթումը 1.550 մեզր բարձր եւ 10.000 բնակ-
չք քաղաք մըն է՝ երկու բլրաց մէջ շրջապա-
տուած։ Ունի բաւական կարեւոր վաճառանոց մը,
եւ ուր մայիսին եւ սեպտեմբերին մեծ առնակման
կ'ըլլայ, Գրեթէ առ հասարակ միադաստիկն տները
լաւ շինուած չեն, եւ ձմեռուան խիստ ցարտութեան
պատճառաւ փողբիկ լուսնոցային փայլն ունին։
Քաղաքն երկու մասի կը բաժնէ Ջորտին որ հարաւէն
գեպի հիւսիս կը հասի, բայց շուր կամ հինգ կա-
մաւըջին կը փառքենք քաղաքի մասերը։ Արեւե-
լեան բլրին պատուար կը կանգնի բնդարեակ միջ.
նաբերդ մ'աւերակի իւր պատնէշներով եւ յառա-
ջակորիսա շինութեամբ որ դառնկվորին մինչեւ
կէտ կը ձգտին։ Կ'երեւայ թէ էրբեմն պատնիշաց
երեքպատիկ շարք մը կը պատէր բլուր քաղաքը.
բայց այս տներէն ու պատնէշներէն բան մնացած չէ։

Մենք գաղինք գետին ամրակից փոք մար-
դագետնայ մը վրայ իջանք, եւ վար առինք մեր
էնդ թամբերը։ Յետոյ գաղինք ֆայմֆաճին, որ
այս եղանակին իւր անանայան ժողովներուն կը
պարտադիր մեծ վրանի մը ներքեւ. կ'առաջարկենք
ցուցնել իրեն մեր պաշտօնաբարձ, մեր ինչպիսի-
ները, անցողքերն ու գէջը կրելու արտօնագրերը.
շնորհակ կերպով մը կը մերժէ գայմագամն մեր
թիղթերը նայիլ։ Ապա կը գառնանք մեր բանա-
կեաղն, ուր հասած ըլլալով մեր չորեպանք, կը
կանգնենք մեր վրանը։ Այս վայրկենիս այցելա-
ւթեան կու գայ հայաբազմա՝ քաղաքին զորա-
րամանին հրամանատարը. մեծ հետաքրքրութեամբ
կը քննէ մեր զէնքերը, եւ երթալու ժամանակ կը
ծանուցանէ թէ մեր բանակաւորն հիւռու ըլլալով
քաղաքէն մեր քով պիտի մնան երկու աստիկան, որ
պիտի պաշտպանեն զմեզ։ Այս մեր պիտայքը հայ-
թայթ են։ Վաճառանոց կ'երթանք. աստիկան մը
մեր ետեւէն կու գայ, եւ մեր պաշտպանէջը կը կրէ։
Երբ յետ գարձանք՝ սկսան ճալ պարտատուէ.
աստիկանք վառեցին կրակ եւ համեմանքները պա-
տարատեցին։

Կէսօրէն վերն՝ արգիլուած ըլլալով բերդն
ելեւաւ, այցելութեան գաղինք Հայոց եկեղեցւոյն
եւ գաղոյցին։ Հասաւ լաւ ընդունեցան. ցուցուցին մեզի
գառազբերքն՝ անտարաւ, աշխարհացալութիւնը,
թուաբանութիւնը։ Եկեղեցւոյն մէջ շատ հին
պատկերներ տեսանք. դարմանախին այն է որ այս
պատկերները քիչ մը յիման են ճեմացող գործերուն։
Ծանօթ է արդէն որ Տրդատ երբ իւր յաղթա-
կան արշաւանայ մէկէն կը գառնար գերի բերաւ
ճեմակները, քիչ մը յիման են ճեմացող գործերուն։
Մ. Գրիգոր Լուսաւորիշ քրիստոնեայ բրաւ գանոնք, որ նախ ի
Միջագետս հաստատուեցան եւ ապա յԱրարատ
որ Երազմայ վրայ է։ Մեծաւ քաջութեամբ կուռե-
ցան Պարսից դէմ 439—463 տարիները, եւ Հայոց
քով Մամիկոնեանց անունն ու քաջաբարձութիւն
հիմանիշ էր. այսօր իսկ շատ մ'ընտանիք կը պան-
ծան իբր սերունդ Մամիկոնեանց, բայց այս քաջ
պատերազմողաց ծնունդն սերունդք հաւանական
է թէ Մալաթիկոնի կ'ըլմանք են։ Թերեւս կապ մը
կայ Տրդատայ այս ճեմակներէն մը հայ եկեղեցւոյ
այս նկարներուն մէջ։

Բաթումի մինչեւ Քոփ-խան (1.900 մեզր)
նշանակաւ արժանի բան չկայ։ Առաջին անգամ
կը տեսնենք Քրդաց քանի մը բանակեալ՝ իրենց
սեւ վաճանեով եւ իրենց անասուններով՝ որ շրջա-
կայքը կ'արածին։ Միւ շեւեռեկ խանէն ետքը կը
սկսինք Քոփ լեռն ելլել եւ կը մտնենք նեղ կիրճ
մը, զոր կը կազմեն անհնէթ օրինակաւ յիւրոյան
եղած ժայռեր։ Քոփ-խան ապանեաց բազմութիւն
մը կայ, որոնցմէ մը քանին գաղիկներ մեր ճաշին
համար։ Հոս ոստիկանաց պահականոց մը կը հսկէ
ապահովութեան պահպանութեան։

Սեպտեմբերի 8. — Հարունակութիւն Քոփ-լեռն
ելեւաւ ծածրուն։ Վերք՝ մեր գլխուն վրայ վայել-
չաբար կը սաւառնին անդրոյ։ Լեռն ալ կ'սկսեն
կը կարեն քանի մ'առաւակներ, որոնց տեղը կ'իմա-
ցուի անօթիպալէս նաեւ սակաւ գալարութեամբն։
Մեր առջեւ կ'ելլէ եղաղջ նախիք մը։ Քոփ լեռն
վրան (2.450 մեզր) աշաց տեսութեան առջեւ կը
պարզուի բլրոց ծով մը. կրկայինք բսե՛լ՝ պաղած
թանձրածած անհուն կոհակներ, անսպառ թաւ-
չեայ կերպասով ծածկուած՝ պեպպէս գոյներով ցո-
լացած։ Վարք՝ կը տարածուի Սեւ-Շոմ (Արեւ-
մտեան եփրաբայ) բարձրագոյնին, որուն եղբայր
հետ գալարութեան գոյնը շերտ մը կը սփռի կ'եր-
կորի։ Արագութեամբ կ'իջնանք Քոփ լեռը, եւ
գաղար կ'ընենք ի Փոռնակապան, տեղ մը՝ որ Պար-
սից կը վերաբերի, թէ եւ այսպիսի գէպքեր ցանցառ-
են։ Փոռնակապանի մէջ կը գտնուին Գզլաշարներու
(«Կարմիրգլուխ») աշտոյնն անգամներէն, որ կը
պաշտեն զԱլլէ շէկահան։ Հասա մոլեռանդն ըլլալով՝
կը խորշի Ցաճկներէն։ Կրեան թէ իրենց առ օ-
տարս սնուցած ասեւլութեանն ի նշան կ'աղտոտեն
սրեւէ կերակուր որ կը գտնուի իրենցմէ։

Նշեցնենք Սեւ-Շոմ կը գրէ հոս երկու անգամ
անունը։ Ինչպէս այս մասին, նշեցնենք մեր քանի մը տեղ
որուն եւ կարծեալ երախաւորութիւնը հեղինակն փայ
կը մնայ։

Մե. Քրդմ.։

Կանոնախմբի կ'երկնքն փոխակապանեն, վասն զի Սեւ-Ջրայ եկեղեցւոյ վառ որս կարելի է ընել Ըսին մեզ: Արդեանքը ալ անցնելով Աշխաթան, այս 6 միլիոն 800 մեզը լայն ձորին մէջ, ուր դեռ մասնաւորապէս չըլինէր կ'ընէ եւ թաղամիտ ճիւղ-ղերու անջատումն է, թաղամիտ թաղանքներու կ'ընէ զատուցանելը՝ բազեր, արագիւններ, տարեկն թուշուրներ, անգործ ու թաղանքներ են: Զորս յետոյ կ'ընէ շալա, եւ ժայռի մը ստորոտէ կ'երեսայ ճակատարիճ նկարագրեց գիւղը: Այնուհետեւ կ'ընէ ճամբան լեռնադաշտակ մ'որ շատ քիչ անհարթութեւ թիւն ունի եւ բաւական լաւ ժնկուած է. կ'անցնինք ճիւղիսխանէն, զոր Ռուսը կործանած են: Վերջապէս կ'ընէ հասնինք Ենիք-Խան (1.900 մեզը):

Վերջին օթեւանն ենք կարին հասնելու: Կան կ'ընէ հասնինք Ըլըճա ուր կ'ընէ դադարինք նախաճաշ ընելու: Ըլըճա (Եղի-Ջուր) երեք անդադիր ունի միջոցային Ջրայ եւ երեք ձերմուկ խոյ ջրակայքն ալ անխաճանք կայ, եւ կ'ընէ թէ շատ հարուստ է հանքը: Եթէ արտօնութիւն առնուլ կարելի ըլլայ եւ շահագործուի, շատ շահաւէտ կ'ընայ ըլլայ հանքն, եւ նաեւ մեծ ծառայութիւն կ'ընէ մատուցանել Կարնայ, ուր ձմեռն երկայն է եւ խիստ եւ փայտն ալ՝ թանկ:

Կարնայ մեծատարած եւ բարձրագիւր դաշտին մէջ, զոր ամէն կողմանէ լեռանց բոլորակ կ'ընէ, ծառ չի տեսնուիր: Զերմութիւնն ու փայլն անտառն ինչ են: Հեռուէն հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ կ'ընէ զանազաններ քաղաքն որ լեռանց ստորոտն քանի մը բլրաց վրան նստած է, եւ իւր ամրութիւններն որ աջ ու ձախ կողմը կ'ընէ ծառանոսին: Միայն միայն են եւ քանի մը ծառք քաղաքին տխուր տեսքը կ'ընէ: Գիւղ մը: Կը սպասենք մեր աղբին ու կաշւամանի հասնելուն, եւ անց հետ կ'ընենք ներս քաղաքին երեք պատիկ պատուարներէն անցնելով:

(Ըրբան-Կիլիս)

ԱՊՐԷՐ ՏԸՎԱԼԷ

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԼԵՆԻՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԿՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՐԿԵԼՆԵՐԸ

Յաջորդ նստումներ Նեմիսով Է Վսեվոլոդ Միլեր, որոն այս գրութեան լոյս տեսած է Ռուսիոյ Կրթութեան Պաշտօնադրանի ամսագրերին մէջ. (1883 տարւոյ Յունուար ամիս, էջ 100—117): Յօդուածագիրն մեծ յաշտութեամբ կ'ընէ նամանակ կովկասեան այլեւալ գրութեան նստումն հայոց գրութեան Արտասագի, Շիրազի ու Միւսի վրայ: Միջ նստաբարդական նստումս թարգմանութեամբ մեզ յղած է Պր. Տ. Մ.:

ԽՄՐ.

Հայ առաքելի եւ որ ինչպէս հենքն էին երեւակայում, Պրոմիթեոս տիտանի եղեբական վախ-

ճանը տեղի է ունեցել հետեւ Եփայում՝ ըստ երեւութի կովկասում: Եւ մինչեւ անգամ վերջի ժամանակաւս իրեցարանները՝ Ապրիլագորտը եւ Հիւզիստը մասնանշը են անում կովկասը ուղղակի իրեն ալ տեղը, ուր ժայռի վրայ բեւեռուեց Պրոմիթեոսը: Բայց նշն իսկ աւելի հին հեղինակներէ կ'ընէր յոյսը ցոյց է տալիս իր յայտանի աղբերգութեան՝ «Բեւեռեալ Պրոմիթեոս»-ի (Սորմիթեոս ծածաւղի) մէջ՝ թէ եւ քիչ մեծ կերպով՝ Եփայի այն կողմերը, որոնք Սկիւթացոց եւ Սարմատացոց երկրների սահմանն էին կազմում: Կրատուր (Κρατος = զօր) կոչուա ու բիրտութի մարմնացումը, որը բարձրութիւնը սկսում է հեռուեալ իւրեքերով. «Մենք եկել ենք երկրիս հետեւ ու սահմանը, Սկիւթացոց ճանապարհով հասել այս անմերձանալի անապատը»: Հեռիստուր պիտի այս ամայի տեղում Պրոմիթեոսն մի ժայռի վրայ բեւեռուի: Աղբերգութեան շարունակութեան մի տեղում որդերգական բորը, որ բաղկացած է բեւեռուելու ձայնից, ովկիանոսի անգունդներից ցամաք դուրս եկած Ովկիանոսի աղբիներից, հետեւեալ իւրեքերով է որդում կաշկանդեալ վիճակը:

«Բանի աղբեր որ ընկանին Սուրբ Եփայ խորին ծոցում, Եկանատես քա ճագիւն են վշտերիդ, եւ ցաւացում. Կանեւ կողքեաց պատերազմիկ կուսանքների խումբն անվհեբ, եւ Սկիւթական ամրոյն ռամիկ Որ Մեովուսը լըճին դեհեր Տիրում է՝ ծայրն երկրիս հեռի. Բոյոր աւանն այն երկաբերձ Ուր Արաբաց գունդ քաշերի բընակում է՝ կովկասի մերձ. Արի այդ գունդն է մնչում, Երբ որ տեգեր են շառաւում»:

Այս սողերից տեսնում ենք որ բանաստեղծը աշխատած է բեւեռուին տեղը որոշել. եւ թէ եւ այս տեղեկութիւնը շատ անորոշ կերպով է արտայայտուած, բայց այսու ամենայնիւ ըստ Եփայի պարզ է որ Պրոմիթեոսի բեւեռումն տեղի սահմանակիցներն էին՝ հարաւից կողքիս բնակիչները, հիւսիսից Ազովեան ծովափի եւ կովկասեան լեռների բնակիչները: Հետագայը, այդ առասպելը պատմողներից առաջինը, կաշկանդման տեղի մասին օչնչ չէ յիշում: Կրա Թեոգոնիսում (տող 522) միայն այսքան է յիշուած. Զեւար հրամայեց Պրոմիթեոսն մի սեան վրայ

1 Всеволодъ Миллеръ. Кавказскія преданія о великанѣ, прикованномъ къ горамъ: Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербурга 1883 г. Январь стр. 100—117.